

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Мацко Наталія Степанівна

УДК 94(477.4)“1792/1874”

**ВІЙСЬКОВА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1792–1874 рр.)**

07.00.01 – історія України

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Тернопіль – 2012

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Бармак Микола Валентинович,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира
Гнатюка, завідувач кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Каденюк Олександр Степанович,
Подільський державний аграрно-технічний університет,
професор кафедри історії і філософії;

кандидат історичних наук
Луговий Богдан Васильович,
“Бережанський агротехнічний інститут”, відокремлений підрозділ
Національного університету біоресурсів і природокористування України,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін

Захист відбудеться “4” грудня 2012 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 58.053.04 у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2, ауд. 31).

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2).

Автореферат розісланий “2” листопада 2012 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

М. М. Москалюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Узагальнення історичного досвіду й аналіз сучасних політичних реалій беззаперечно доводять, що військова політика є невід'ємним атрибутом державності, складовою владної системи і важливим засобом захисту національних інтересів, який безпосередньо пов'язується зі створенням воєнної доктрини і застосуванням засобів збройного тиску для досягнення політичних інтересів. Визначальним компонентом військової політики є збройні сили, які гарантують захисну спроможність держави, забезпечують її внутрішній розвиток і стабільне зовнішньополітичне становище.

У Російській імперії на армію, як важливу державну структуру, покладалися не лише захисні й контролюючі функції, вона часто використовувалась для досягнення, утвердження й реалізації політичних інтересів із допомогою загрози чи застосування військового насилля. На Правобережній Україні імперська військова політика передбачала не стільки швидко і якісну розбудову збройних сил, скільки розширення території держави, зростання кількості населення, нарощування сировинного, господарського, демографічного потенціалу влади, збільшення кількості осіб військового стану, посилення їх адміністративного, соціального, культурного впливу, активне застосування під час реалізації основних суспільно-політичних завдань.

Аналіз заходів вжитих новою владою на Правобережній Україні впродовж кінця XVIII – 70-х років XIX століття дає можливість зробити висновок про те, що військова присутність, використовувалась царизмом не “як засіб збройного захисту українського населення від гніту польського шляхетства”, а як дієва управлінська сила, механізм інтегрування значних територій до загальноросійської державної структури. Збройним силам відводилась домінуюча роль не лише в освоєнні й експлуатації потенціалу правобережних територій, але також і в реалізації зовнішньополітичного курсу Російської імперії.

Тому комплексний розгляд військової політики Російської імперії на Правобережній Україні означеного періоду, виокремлення характеру і ролі військової присутності, вивчення економічного потенціалу приєднаних територій і його використання у воєнно-політичних цілях, визначення функцій та повноважень армійських підрозділів у вирішенні суспільно-політичних завдань, потребує ґрунтового аналізу і системного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане відповідно до наукового напрямку історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: “Актуальні проблеми історії, культури, освіти, науки і техніки України” (державний реєстраційний номер 0111U009915).

Мета дослідження полягає у розкритті особливостей військової політики Російської імперії на Правобережній Україні окресленого періоду. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання **основних завдань**:

- проаналізувати основні напрямки державно-політичних, адміністративно-територіальних, військових заходів царської влади на Правобережній Україні у контексті військової політики Російської імперії;
- охарактеризувати статус імперських армійських формувань, їх кількісні показники та повноваження;
- висвітлити характер запровадження і виконання рекрутчини, її роль у системі обов'язкових податкових зобов'язань населення правобережних губерній;
- простежити організаційні, соціальні та майнові особливості виконання військових повинностей населенням регіону;
- проаналізувати соціально-економічні, суспільно-побутові, морально-психологічні взаємини цивільних та військових осіб;
- висвітлити вплив військовослужбовців царської армії на станові та етнодемографічні відносини на Правобережній Україні.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні, економічні, соціальні відносини, що склалися на Правобережній Україні після її приєднання до Російської імперії.

Предмет дослідження – вплив військової політики Російської імперії на суспільно-політичні, господарсько-економічні, демографічні, соціально-побутові відносини на Правобережній Україні наприкінці XVIII – 70-х рр. XIX ст.

Методи дослідження. Основоположними принципами дослідження слугували принципи історизму, об'єктивності, логічності та системності, комплексного використання джерел. Специфіка роботи, визначені мета й завдання зумовили застосування світоглядних, загальнонаукових і спеціальнонаукових методів, що проаналізовані, конкретизовані й описані в окремому підрозділі дисертації. Їх цілеспрямоване використання сприяло всебічному аналізу конкретної проблеми історичного дослідження.

Хронологічні рамки дослідження визначені його тематичною спрямованістю та завданнями й охоплюють період упродовж 1792–1874 рр. Нижня межа зумовлена введенням на означені території регулярних підрозділів російської армії та зміною політичного статусу українських земель Правобережжя внаслідок поділів Речі Посполитої. Верхня межа пов'язана із запровадженням комплексу реформ, що внесли докорінні зміни у суспільно-економічний уклад Правобережної України.

Територіальні межі дослідження охоплюють простір етнічних українських земель Правобережжя, що після Другого й Третього поділів Речі Посполитої увійшли до складу

Російської імперії та згідно з функціонуючим адміністративно-територіальним районуванням утворили Волинську, Київську і Подільську губернії, об'єднані у 1832 р. в Київське генерал-губернаторство. Вибір територіальних меж зумовлений особливостями історичного розвитку цього регіону, його прикордонним характером та винятковим військово-стратегічним положенням.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що на основі аналізу праць та залучення широкої джерельної бази проведено ґрунтовне дослідження особливостей військової політики Російської імперії на Правобережній Україні, проаналізовано військово-політичні заходи влади, застосовувані з метою інтеграції краю до імперії Романових, вперше розглянуто призначення силового фактору у досягненні політичних інтересів самодержавства; досліджено місце численних армійських підрозділів у економічному і суспільному житті регіону, охарактеризовано статус регулярних формувань, їх чин та повноваження; відстежено ставлення населення до рекрутчини та виконання військових повинностей, з'ясовано шляхи, способи й варіанти соціальної адаптації колишніх військовослужбовців до цивільного середовища; досліджено динаміку позитивних і негативних результатів військово-політичної інтеграції Правобережжя до складу Російської держави на політичному, економічному, соціальному рівнях. У дисертації використано значну кількість архівних матеріалів. До наукового обігу введено низку документів, які раніше не публікувалися. На їх базі здійснено спробу комплексної і неупередженої розробки означеної проблеми.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали, положення та висновки дисертації можуть бути використані при проведенні подальших наукових досліджень з історії України кінця XVIII – XIX ст., підготовці загальних праць, підручників і навчальних посібників із історії України й історичного краєзнавства, а також при викладанні програмних курсів “Історія рідного краю”, “Історичне краєзнавство”, організації історико-краєзнавчої роботи.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження викладені у доповідях на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, зокрема: V всеукраїнській науковій конференції “Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації” (м. Тернопіль, 2009 р.); Всеукраїнській науковій військово-історичній конференції “Воєнна історія Поділля та Буковини” (м. Кам'янець-Подільський, 2009 р.); Всеукраїнській науковій військово-історичній конференції “Воєнна історія Галичини та Закарпаття” (м. Львів, 2010 р.); Третій науково-краєзнавчій конференції “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: містечка Правобережної України – історія, проблеми, перспективи розвитку” (сmt. Меджибіж, 2010 р.); Міжнародній науковій конференції “Краєзнавство і учитель – 2011” (м. Харків, 2011 р.); V міжнародній науково-практичній конференції студентів і аспірантів “Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень” (м. Луцьк, 2011 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дослідження викладено в 11 наукових публікаціях, із яких 5 опубліковано у фахових збірниках, 6 – матеріали конференцій.

Структура дисертації. Робота складається із переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (700 позицій), додатків (15 таблиць). Основний текст дослідження викладено на 187 сторінках. Загальний обсяг роботи – 329 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, її зв'язок із науковими програмами, планами, темами, визначено мету і завдання, об'єкт та предмет вивчення, з'ясовано методологічне підґрунтя й принципи дослідження, окреслено хронологічні рамки й територіальні межі, розкрито наукову новизну й практичне значення роботи, подано відомості про апробацію одержаних результатів та структуру дисертації.

У першому розділі **“Історіографія, джерельна база та методологія проблеми”** висвітлено процес наукового осмислення дослідження, стан його розробки у науковій літературі, охарактеризовано архівні матеріали, друковані джерела та методологічні засади дисертації. Історіографію досліджуваної проблеми умовно поділено на три періоди: перший – це праці дореволюційних дослідників, які вивчали суспільно-політичний устрій Російської імперії кінця XVIII – 70-х рр. XIX ст., другий – публікації радянських учених; третій – студії сучасних українських і зарубіжних істориків.

Початкові дослідження суспільно-політичної історії Правобережної України у складі Російської імперії розпочалися ще у середині XIX століття, найбільшу увагу цій проблемі приділила російська історіографія. Праці дореволюційних учених М. Карамзіна, В. Ключевського, С. Соловйова просякнуті “возвеличувальним” підходом, намаганням обґрунтувати доцільність й справедливість приєднання Правобережжя до Росії. Дослідники планомірно вписували історію окремих українських регіонів у “загальноросійську канву”, розглядаючи їх як імперські провінції, нерозривно пов'язані з центром. Тому основну інформацію про особливості політичного й суспільно-економічного життя Правобережної України XIX ст. отримуємо із наукових публікацій загальноісторичного характеру. Окремих наукових студій, у яких би об'єктом спеціального вивчення виступала військова політика Російської імперії на Правобережній Україні, не було проведено.

Нову якість у вивченні проблеми становлення і розвитку російської армії та діяльності військового міністерства започаткували дослідження О. Редігера, В. Щепетільнікова. Як у теоретичному, так і в практичному плані неабиякий інтерес представляють наукові студії М. Богдановича, П. Карцова, у яких знайшли широке висвітлення причини створення військових поселень, особливості їх устрою, еволюція форм господарювання, передумови кризи та занепаду.

Окремі аспекти функціонування військово-управлінської системи на місцях, особливості виконання рекрутчини, характер матеріального і продовольчого забезпечення армійських підрозділів у різних частинах імперії відображено у публікаціях, які побачили світ під патронатом військового міністерства.

Серед значної кількості історичних студій, здійснених у радянський час, привертають увагу фундаментальні праці, у яких висвітлені важливі політичні й соціально-економічні явища, що мали місце в житті населення Російської імперії досліджуваного періоду. Зокрема, насиченим фактичним матеріалом, глибоким аналітичним підходом відзначаються роботи Л. Безкровного, П. Зайончковського, С. Гессена, А. Керсновського, А. Федорова, присвячені загальній історії російської армії і флоту, процесам і особливостям їх життєдіяльності.

Не залишився поза увагою вчених і суспільно-економічний розвиток Російської імперії у XIX ст., вивчення економічної історії стало основою наукових пошуків Н. Дружиніна, І. Ковальченка, В. Неупокоева. У контексті досліджуваної проблематики на особливу увагу заслуговує праця В. Неупокоева, у якій автор детально проаналізував систему фінансового управління Російської держави та характер соціально-економічного становища оподаткованих станів. Негативно оцінюючи надмірне податкове навантаження, дослідник висвітлив вади фіскальної політики, підкреслив переобтяженість армійськими повинностями жителів імперії. Суттєве теоретико-методологічне й узагальнююче значення у вивченні цієї проблеми мають дослідження І. Гуржія “Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України в п.п. XIX ст.” й “Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (із 80-х років XVIII ст. до 1861 року)”. Значний інтерес викликають праці відомого суспільствознавця Г. Марахова, а також спеціальні наукові розвідки з історії антикріпосницької боротьби на Правобережній Україні А. Буцика, П. Лаврова, Д. Пойди, К. Пушкаревича.

У вітчизняній історичній науці поживався інтерес до проблематики інтеграції Правобережної України імперією Романових наприкінці XVIII – 70-х рр. XIX ст. Особливості суспільно-політичного життя Правобережжя, характер адміністративно-управлінського апарату російської влади, стали предметом досліджень В. Шандри, М. Бармака, О. Реєнта. Джерелознавчий характер робіт, глибина фактологічного матеріалу, важливі теоретичні положення, не лише пояснюють і деталізують окремі аспекти процесу становлення нової управлінської системи у регіоні, але й виокремлюють її характерні риси, вказують на труднощі, з якими зіткнувся царизм при реалізації поставлених завдань. Не менш цінним виявилось спільне дослідження О. Реєнта і О. Сердюка “Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)”. У якому на основі широкого кола архівних джерел та фахової літератури розкрито особливості розвитку сільського господарства України, визначено обсяги продовольчих

ресурсів, здобутки в експорті, з'ясовано причини, які призводили до фінансових втрат вітчизняних виробників.

Важливим внеском сучасної української історіографії у вивчення проблеми впливу військових формувань на соціально-політичне життя Правобережної України стали наукові розвідки В. Бережинського, С. Єсюніна, О. Карліної, Б. Лугового, С. Сидорука, А. Філінюка, В. Цубенко.

Зауважимо, що сьогодні існують суттєві розбіжності у застосуванні фундаментальних понять воєнно-історичної теорії та трактуванні окремих категорій. Так, до цього часу, триває дискусія щодо правильності вживання термінів “військовий” і “воєнний”. За переконанням дослідників, О. Гуржія і Р. Пилявця, прикметник “воєнний” утворено від поняття війна (воєнний конфлікт), а “військовий” від поняття – військо (збройні сили, армія). Тому термін “воєнна історія” є набагато ширшим, його необхідно використовувати для позначення історії воєн, воєнної думки, історії воєнного мистецтва, озброєння, військової техніки, а термін “військова історія”, як значно вужче поняття, слід застосовувати по відношенні до історії війська, історії виникнення, створення, розбудови та розвитку збройних формувань. Однак, існують і такі словосполучення у яких можливе застосування, як одного, так і іншого прикметника, їх вживання зумовлюється конкретним змістом поняття, наприклад, воєнна (військова) акція, воєнна (військова) сила, воєнне (військове) будівництво. Уживання термінів “військова (воєнна) політика” є теж доволі дискусійним. Зокрема, якщо політика однієї держави по відношенні до іншої супроводжується застосуванням військ (збройне насильство, активна боротьба, ведення воєнних дій), слід використовувати поняття “воєнна політика”, а в разі, якщо воєнна інтервенція та збройне насильство армії по відношенні до місцевого населення відсутні, збройна боротьба при цьому не ведеться, більш доцільним є вживання терміну “військова політика”. Тому ряд військово-політичних заходів, застосовуваних російською владою на землях Київщини, Волині і Поділля впродовж 1792–1874 рр., ми трактували як політику військову.

Сучасна російська історіографія не приділяє належної уваги питанням силового забезпечення імперської політики на Правобережній Україні досліджуваного періоду. Її здобутки, в основному, представлені працями на військову тематику С. Гаврилова, О. Міллера, П. Щербініна, Л. Яковлевої, які крізь призму податкового тиску, психологічних й станово-етнічних характеристик населення, розкривають досі невідомі сторінки мілітарної і соціальної історії Росії XIX століття.

Підсумовуючи аналіз історіографії праць із досліджуваної проблеми, вважаємо за необхідне констатувати, що незважаючи на достатню вивченість історії розвитку Російської держави у XVIII – XIX ст. її військова політика на Правобережній Україні, армійська складова приєднання територій, економічні наслідки значної військової присутності, ще не стали предметом ґрунтовних

наукових студій. Дореволюційна і радянська історіографія не приділяли належної уваги проблемам військово-політичного забезпечення інтеграції Правобережжя до складу імперії Романових, а твердження про позитивну роль поділів Польщі, в результаті яких українське населення позбавилося магнатського поневолення, а землі частково об'єдналися в межах однієї держави, залишалися не спростованим. Захоплення українських територій трактувалося як виключно позитивний факт, “добра воля” росіян, які захистили своїх одноплемінників по крові і вірі від польського свавілля та об'єднали “руські” землі. У той же час, економічний, демографічний, морально-психологічний, соціально-побутовий вимір цього “визволення”, його негативний вплив на населення, не лише не бралися до уваги, а практично, не згадувалися. Сучасний стан української і зарубіжної історичної науки характеризується поживавленням інтересу до згаданої проблематики, появою низки робіт, присвячених окремим питанням суспільно-політичного, адміністративно-територіального, станово-демографічного становища Правобережної України у складі Російської імперії, однак, військова політика самодержавства на приєднаних землях, інші аспекти досліджуваної тематики досі залишаються не висвітленими, а наукове осмислення низки базових явищ не можна вважати завершеним.

Джерельну базу дисертаційної праці складає комплекс архівних і друківаних джерел із центральних, обласних архівів, наукових й універсальних бібліотек України, систематизований за такими групами: законодавчі акти (укази, постанови, положення, розпорядження, статuti) органів влади; архівні документи і матеріали (діловодна документація губернських і повітових адміністративно-управлінських, військових установ); статистичні збірники; друківані джерела; публікації періодичних видань; матеріали українського фольклору; документи особистого походження; довідкові матеріали в енциклопедіях, словниках, довідниках.

Перша група джерел представлена імперськими законодавчими актами, насамперед “Полным Собранием Законов Российской империи”, а також цільовими нормативними документами, які регулювали функціонування окремих міністерств, відомств, місцевих адміністративних установ. Їх аналіз надав можливість виокремити базові напрямки військової, економічної і соціальної політики Російської держави, засоби і форми, із допомогою яких вона реалізовувалася.

Великий масив документів із досліджуваної проблеми сформовано на основі фондів ЦДАК України. Зокрема, фондів 442 “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”, 533 “Київський військовий губернатор”, 444 “Цивільна канцелярія вел. кн. Костянтина Павловича”, 445 “Управління військових поселень Київської та Подільської губерній”. Матеріали згаданих фондів містять цінний фактичний матеріал стосовно організації продовольчого, квартирнього й фуражного забезпечення військових, рекрутування оподаткованих станів, виконання населенням армійських повинностей.

Цікавими й багатоаспектними виявилися матеріали фондів Держархіву Вінницької області, зокрема фонду Д.–200 “Вінницький повітовий предводитель дворянства”, документи якого висвітлюють характер квартирування та особливості матеріального забезпечення регулярних армійських з’єднань. Заслужують на увагу документи фондів Д.–213 “Мировий посередник 3-ої дільниці Вінницького повіту”, Д.–675 “Тульчинський нижній земський суд”, Д.–678 “Бершадське городниче правління”, Д.–286 “Гайсинська міська дума”, аналіз яких дозволяє вивчити процес вливання військового елемента у цивільне середовище краю й оцінити його вплив на різні сфери суспільного життя.

У Держархіві Хмельницької області проаналізовано документи фондів 648 “Управління Подільського губернського військового начальника”, 500 “Кам’янецький повітовий комітет із врегулювання натуральних повинностей” і 243 “Подільський губернський комітет земських повинностей”. В основному, це матеріали, що характеризують становище населення, його переобтяженість постійними, гужовою повинністю, будівельними й ремонтними роботами на користь військових. Аналіз і систематизація опрацьованих документів дають можливість простежити демографічні, господарсько-економічні, сімейно-побутові аспекти впливу військовослужбовців на життя мешканців Правобережжя.

Винятково важливими виявились документи, що зберігаються у Держархіві Житомирської області, зокрема, матеріали фондів 118 “Волинська казенна палата”, 235 “Волинське губернське рекрутське присутствіє”, 1 “Волинська духовна консисторія”. Більшість із проаналізованих документів дають можливість визначити місце рекрутської повинності в житті населення Волині, виокремити її регіональні аспекти, з’ясувати особливості національної політики царизму стосовно окремих етнічних груп, зокрема, євреїв.

Серед документів, які зберігаються у Держархіві Тернопільської області, актуальними виявились матеріали фонду 447 “Кременецьке міське управління поліції” (передусім, справи про вчинення злочинів солдатами розквартированих армійських підрозділів), 37 “Кременецький міський магістрат” (вхідна й вихідна документація губернського правління, офіційне листування), фонду 162 “Кременецьке повітове рекрутське присутствіє Волинської губернії”.

Основний об’єм документів Держархіву Рівненської області, у контексті обраної для дослідження проблеми зберігається у фонді 22 “Острозький повітовий суд м. Острог Волинської губернії”. Передусім – це справи, які стосуються зловживань щодо виконання населенням рекрутчини: ухилення, переховування, втеч, заподіяння умисних каліцтв, дезертирства тощо.

Виявлені й досліджені в центральних і обласних архівах України діловодні та судово-слідчі документи дали можливість проаналізувати взаємовідносини місцевих органів влади, населення Правобережжя із військовослужбовцями регулярних частин, допомогли виокремити і дослідити ті характерні механізми, з допомогою яких втілювалась у життя військова політика царизму.

Важливе місце у вивченні проблеми відіграють опубліковані джерела (збірники матеріалів із історії України, офіційно-нормативні документи, статистичні відомості). Вони не лише дозволяють проаналізувати процес розробки політичних рішень, а й відстежити їх практичне втілення. Джерельну базу дослідження суттєво доповнюють статистичні дані, які містять багато цінного матеріалу з історії народного господарства, системи оподаткування, благоустрою населених пунктів Київщини, Волині і Поділля.

Окрему групу джерел формують періодичні видання. Опрацьовані загальноімперські часописи “Военный сборник”, “Вестник Европы”, “Русский Архив” містять значну кількість дискусійних питань стосовно суспільно-політичного розвитку Російської імперії та її воєнної доктрини. Значну наукову цінність становлять публікації журналу “Киевская старина”, на шпальтах якого висвітлювалася красназнавча тематика, питання розвитку українства, його побуту, соціального життя, політичного становища.

Комплексне використання згаданих джерел із залученням архівних документів, матеріалів фольклору, епістолярної й мемуарної літератури сприяло ґрунтовному дослідженню обраної проблематики й досягненню поставленої мети.

Винятково важливими є теоретико-методологічні основи дослідження, науковий інструментарій, застосовувані під час написання дисертації принципи й підходи. У процесі роботи дисертанткою використано принципи історизму та об’єктивності, комплексності джерел, конкретності, всебічності і логічності, які дозволили найбільш повно відобразити обрану проблему. При розв’язанні конкретних дослідницьких завдань застосовано три групи методів: світоглядні (метод діалектичного вивчення історичного процесу), загальнонаукові (методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції, узагальнення, систематизації) і спеціальнонаукові (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, структурно-функціональний, статистично-аналітичний).

Проведений історіографічний, джерелознавчий та методологічний аналіз свідчить про те, що у фондах архівів, музеїв, відділах бібліотек, зберігається достатня кількість матеріалів, що сприяють ґрунтовному дослідженню характеру й особливостей військової політики Російської імперії на Правобережній Україні. Комплексне використання джерельної бази із здобутками вітчизняної і зарубіжної історіографії та методології дає змогу всебічно розкрити обрану наукову проблему, поглибити розуміння процесів, що відбувалися на території регіону в досліджуваний період.

Другий розділ – **“Військові формування Російської імперії на Правобережній Україні”** присвячений дослідженню організаційної структури, особливостей комплектування, розквартирування й забезпечення регулярних підрозділів царської армії на землях Правобережжя. У роботі зазначено, що армійська складова у процесі приєднання і утримання в складі Російської держави нових територій, стала однією із визначальних рис військово-політичної стратегії

царизму. Доведено, що для швидкого встановлення імперських порядків, нейтралізації негативних тенденцій і налагодження дієвого адміністративного управління, вже у 1792 р. на територію Правобережної України передислокували значні військові формування. Упродовж кінця XVIII – 70-х рр. XIX ст. численні підрозділи діючої армії, посередництвом тимчасового або постійного квартирування були розміщені на землях Київщини, Волині і Поділля. Разом із тим, загальна кількість військовослужбовців періодично збільшувалася, сягнувши на початку XIX ст. третини усіх збройних сил імперії, і у разі перевищивши встановлені для цих земель показники. Як засвідчив аналіз джерел і літератури, скупчення численних військових з'єднань на теренах правобережних губерній спостерігалось впродовж усього досліджуваного періоду, а в окремі роки, їх кількість суттєво зростала за рахунок передислокації на ці території додаткових армійських одиниць.

Обґрунтовано, що кількість й розміщення регулярних формувань перебували у безпосередньому зв'язку зі стратегічним положенням населених пунктів і їх адміністративним статусом. З'ясовано, що етнічні та станово-демографічні особливості Правобережжя суттєво впливали на характер військової організації на місцях і вимагали врахування цих ознак при розробці окремих нормативно-законодавчих актів. Встановлено, що активна зовнішня позиція імперії Романових, участь у багатьох збройних конфліктах, вимагали мобільності армійських з'єднань, швидкого просування до театрів бойових дій, тому регулярні демарші і зміни дислокації військ набули постійного характеру.

Зазначено, що у зв'язку зі зростанням соціального спротиву населення, збільшенням кількості масових селянських виступів, повноваження військових підрозділів було значно розширено і доповнено поліцейськими функціями. Як наслідок, неодноразове використання польових військ для утихомирення бунтів, боротьби із втечами й непокорю жителів, змушування до виконання повинностей, сплати податків і зборів, перетворили армію у дієвий адміністративний, поліцейсько-силовий, репресивний механізм, засіб позаекономічного та соціального примусу.

Встановлено, що додатковою, юридично регламентованою і економічно виваженою складовою військової політики царизму, скерованою на об'єднання й уніфікацію окраїн Російської імперії, стала система поселених військ. На Правобережжі створення військових поселень, спрямовувалось не лише на забезпечення боєздатної армії при мінімальних державних витратах, ліквідацію відцентрових тенденцій, але й на утримання під строгим контролем та наглядом приєднаних українських територій. Фінансовою базою нових армійсько-господарських формацій стали маєтки польської шляхти, конфісковані після Листопадового повстання 1830–1831 рр. Інакше кажучи, новації у військовій сфері були не лише спробою здешевленого утримання армії,

але й механізмом послаблення економічних позицій шляхетства, засобом упокорення місцевого населення.

Сформоване на українських землях Києво-Подільське військово-поселення кавалерії, стало особливою військовою структурою. Однак, попри декларовану ефективність й дешевизну, ця своєрідна військово-господарська система функціонування армії, не лише не покращила життя оподаткованих категорій Правобережжя, а навпаки, погіршила їх становище. Обіцяні пільги та соціальні гарантії нівелювалися жорсткістю армійських порядків й тотальним контролем. Поєднання обов'язків військового і хлібороба, виконання повинностей та різноманітних громадських робіт, фінансові труднощі, вузькі соціальні рамки і сувора дисципліна, додатковим тягарем лягли на плечі українського селянина. Зрештою, економічна незавершеність поселень, громіздке управління, низький рівень праці, численні повинності й платежі, замкнута торгово-економічна діяльність, корупція, зубожіння населення, суспільні протести, спричинили занепад Києво-Подільського військового поселення і призвели до його ліквідації.

У роботі зазначено, що цілеспрямована воєнізація Правобережжя, яка розпочалася ще у кінці XVIII ст., передбачала кілька суттєвих аспектів. Насамперед, військові стали атрибутом державного облаштування, гарантом запровадження ряду політико-адміністративних змін, запорукою дієвості управлінської системи. Вони попереджували, а в окремих випадках і ліквідували соціальний спротив, невдоволення, забезпечували стабільність, планомірність і дієвість імперської моделі розвитку. Загалом, значна військова присутність послужила суттєвим каталізатором багатьох політичних і суспільних явищ, вона стала незаперечним аргументом у справі подолання місцевих відмінностей, виступила регулятором інтеграційної політики Росії і засобом утвердження її могутності у цьому краї. Фактор сили, основна міць якої скеровувалась на захист і закріплення здобутих результатів, нерідко використовувався і для досягнення економічних вимог, вирішення окремих побутових, громадських, міжстанових суперечностей. Військові формування виступили “амортизатором” небезпечних соціальних тенденцій, складовою ланкою системи відтворення базових державних цінностей, структурним елементом збереження позицій російської влади на Правобережній Україні.

У третьому розділі “**Державне забезпечення військових повинностей на Правобережній Україні**” проаналізовано місце та роль військових повинностей у повсякденному житті мешканців Правобережжя, досліджено станові та етнодемографічні особливості виконання зобов'язань населенням регіону. З'ясовано, що уніфікація фінансових платежів та поширення на оподатковані категорії краю численних державних повинностей цивільного і військового характеру, підтвердили намагання нової влади повною мірою використати потенціал українських земель для власних потреб.

Серед значної кількості зобов'язань фінансового, продовольчого й матеріального характеру, розглянуто рекрутчину, як одну із основних та найважчих державних повинностей військового відомства, особливий каральний та виправний чинник, засіб швидкого поповнення армійського резерву. Визначено, що рекрутизація оподаткованих станів Київщини, Волині і Поділля розпочата у 1794 р., зазнавала неодноразових законодавчих і управлінських новацій та видозмін. Встановлено, що перші рекрутські набори проводилися в умовах багаторазових управлінсько-територіальних трансформацій, і визначались стратегічним положенням Правобережжя, його етнічними і адміністративними особливостями та військово-інтеграційним характером імперської політики.

Нормативне регулювання рекрутської повинності (терміни проведення, квоти набору, характер організації) здійснювалося на основі загальноімперських маніфестів і указів, доповнених рекрутськими статутами та окремими підзаконними актами. Однак, етнічна й станова специфіка Правобережжя, вимагали врахування згаданих особливостей під час організації і виконання повинності. Відтак, юридичними новаціями 1827 й 1831 років рекрутські зобов'язання було поширено на єврейське та збіднілу частину польського населення регіону. Посередництвом такої політики, царизм кількісно збільшував чисельність армії, нівелював етнічні, релігійні і станові відмінності в середовищі військовослужбовців, сприяв їх поступовій асиміляції.

Доведено, що на Правобережній Україні набір до війська за рекрутською системою комплектування став серйозною проблемою господарсько-економічного, соціального й етнодемографічного характеру. Багатолітні рекрутські зобов'язання негативно вплинули на стан і розвиток виробничої сфери краю, деформували продуктивні й демографічні ресурси місцевого населення. Рекрутчина “прив'язувала” до військового відомства не лише солдата, але і його найближче оточення – дружину і дітей, породжуючи, соціальний феномен солдатських вдів, рекруток, кантоністів, збільшуючи кількість жертв “суспільної воєнізації”. Системність повинності, її новизна, економічна, демографічна і суспільна значущість, уже протягом перших кількох років після запровадження, викликали серйозне напруження, загострення суспільно-побутового й емоційно-психологічного становища мешканців Київщини, Волині і Поділля, поширення масового невдоволення і опору. Відмови від виконання повинності, підміни, умисні каліцтва, ухилення, переховування, втечі, акції непокори, засвідчили важкість рекрутчини як економічного, соціального й демографічного явища.

Відзначено, що окрім кадрового наповнення російської армії посередництвом рекрутчини, мешканці Правобережжя автоматично виконували зобов'язання щодо її фінансового, матеріального, продовольчого забезпечення, транспортування, супроводу й обслуговування. Власне, утримання досі невідомого місцевим жителям багатотисячного військового контингенту, проводилося шляхом розповсюдження на населення краю численних зобов'язань, які стали

вдалою спробою вирішення ряду загальнодержавних економічних проблем. До переліку військових повинностей запроваджених російською владою, окрім рекрутчини, відносилися також квартирна, гужова, етапна, продовольча повинності, обов'язок відведення табірних і навчальних місць, пасовищ, вигонів і сінокосів, будівництво й утримання спеціальних армійських споруд, позапланові та надзвичайні поставки провіанту і фуражу для військ тощо. Тобто, із 14 обов'язкових повинностей, поширених на оподатковані стани краю, до військового департаменту належало 11, основна їх частина пов'язувалася із забезпеченням армійських квартирвань.

Встановлено, що на Правобережній Україні через відсутність казарм у розряд армійських квартир потрапляли практично усі житлові й господарські, громадські та приватні споруди, будинки адміністративного, комерційного, освітнього та сакрального характеру. Окрім цього, військові пості характеризувалися регулярною зміною (кожні 1-3 роки) розташування частин, тобто, підрозділи постійно мандрували у територіальних межах армій, перебуваючи у таборах (весна-літо) та на "просторових квартирах" (осінь-зима). Виконання квартирної повинності передбачало не лише відведення житла для солдатів і офіцерів, але й надання, а за відсутності і будівництво ряду приміщень під лазарети, штаби, стрільбища, місця для навчань, магазини, манежі, конюшні тощо. Поряд із цим, оподатковані стани зобов'язувалися опалювати та освітлювати ці споруди, доглядати й ремонтувати їх, а також брати участь у погашенні різноманітних стягнень і платежів на утримання спеціальних військових об'єктів.

Окрім квартирної повинності, на цивільне населення покладалося значне матеріальне навантаження у зв'язку із зобов'язаннями продовольчого і фуражного постачання регулярних формувань, утримання й догляду стройових коней. Транспортне забезпечення армії, перевезення військовослужбовців, рекрутів, амуніції, зброї, провіанту, фуражу та інших предметів комісаріатського відання теж "знаходилося на балансі" мешканців Правобережжя. Особливо болісно гужова повинність навантажувала місцеві господарства у періоди сезонних робіт, під час військових дій та армійських навчань. Компактне облаштування регулярних підрозділів у таборах та на вишколах, вимагало також відведення окремих земельних ділянок для влаштування військових містечок, полігонів, плаців, виділення сіножатей і пасовищ, що призводило до розорення угідь, істотного скорочення селянських наділів, звуження економічної потужності господарств.

Рекрутчина, безперервні пості армійських з'єднань, штабів, управлінь, лазаретів у будинках селян і міщан, фінансове, продовольче, транспортне забезпечення військовослужбовців, обладнання і ремонт, освітлення, опалення спеціальних споруд, не лише поглинали колосальні матеріальні ресурси, а й суттєво погіршили господарсько-економічне становище населення Правобережжя і ускладнили його побут.

У четвертому розділі **“Вплив військовослужбовців російської армії на повсякденне життя населення Правобережної України”** розглянуто економічні, станові, суспільно-побутові, соціально-психологічні аспекти взаємовідносин осіб військового стану із цивільним населенням Правобережної України, виокремлено характер цієї взаємодії. У дослідженні наголошено, що зростаюча кількість осіб військового стану (у Росії до категорії військовослужбовців, окрім рекрутів, служилих, відставників і звільнених у безтермінову відпустку, належали також члени їхніх сімей) закономірно викликала розширення сфер впливу на суспільно-побутове життя місцевого люду і збільшення точок дотику цивільного й армійського середовищ. Різноманітні військові повинності, безперервні постої та демарші, табори і маневри, планові й додаткові збори, реквізиції продукції, призводили до поступової мілітаризації повсякденного життя українського обивателя. Військова присутність стала невід’ємною частиною селянського й міщанського побуту, який практично завжди знаходився під загрозою військово-мобілізаційної діяльності, вона віддзеркалювала чітку тенденцію силового домінування у взаємовідносинах армії, соціуму і особи.

Доведено, що значна військова присутність справила істотний вплив на усі сфери соціального життя мешканців регіону, сформувала підґрунтя станово-демографічної структури, вплинула на суспільно-господарський, соціокультурний, соціально-правовий розвиток населення. Не дивлячись на те, що характер контактів між військовими і цивільними особами регламентувався окремими приписами, у повсякденному житті між мешканцями та служилими чинами складалися напружені відносини, часто виникали конфлікти. Присутність на Правобережжі значного числа військовослужбовців тісно пов’язувалась із солдатською злочинністю. Грубощі й нестатутна, часто протизаконна поведінка військових, різного роду непорозуміння і проступки (образи, побої, самовільне зайняття квартир, крадіжки, розбійні напади), стали ілюстрацією повсякденного життя українського народу. Непоодинокими були випадки розпусти й безчинств постояльців, пияцтва, захоплення азартними іграми, хуліганства, скандалів, участі військовослужбовців у різних неблагочесних справах. Тому усю сукупність наслідків присутності в краї численних військових підрозділів, необхідно розглядати в системі соціальних координат. Оскільки осередки селянського й міщанського світу були вимушені вступати у взаємодію із новим і чужим по своїй соціальній природі елементом, то перебування армійських чинів серед мирних жителів завжди переходило фіксовані рамки товарно-грошових відносин і розповсюджувалось на сферу особистих стосунків.

Незважаючи на значну кількість негативних явищ, пов’язаних із визначенням сутності і практичною реалізацією військової політики царизму, цей напрям державної діяльності відзначався і окремими позитивними аспектами. Процес нарощування військового потенціалу на українських територіях об’єктивно впливав на розвиток і укріплення всієї економічної сфери Правобережжя. Розташування регулярних підрозділів, численні ротації, додаткові армійські постої

служуючи, насамперед, військово-політичним цілям, стимулювали господарський розвиток краю, розбудову населених пунктів, позитивно впливали на збільшення торгового обігу й промислового виробництва, зростання кількості й покращення якості послуг.

Відзначено, що безпосереднім проявом дії військової присутності на повсякденне життя населення Правобережної України кінця XVIII – 70-х рр. XIX ст. стала зростаюча кількість відставних військовослужбовців, солдатів-інвалідів, кантоністів, членів їх сімей, які формували нову, керовану суспільну верству, окремий соціально-становий феномен із визначеними правовими ознаками, характером діяльності та нормами поведінки. З'ясовано, що згідно з окремими правилами про облаштування відставних військових, звільнені солдати поверталися на попереднє місце проживання, а ті, які несли службу на Правобережжі (згідно з рішенням генерал-губернатора) нерідко залишалися тут на поселенні. Кількісно зростаючи, ця “віддана імперії” суспільна верства поступово створювала противагу вкоріненому польському елементу і сприяла втіленню самодержавної політики на місцях.

Аналіз особливостей існування осіб військового стану у цивільному середовищі Київщини, Волині і Поділля засвідчив, що одним із напрямів облаштування відставників поза армійським сектором стала цивільна служба. Колишні військовослужбовці, офіцери й рядові активно розширювали лави цивільних чиновників різних управлінських рівнів та відомств. Наповнення адміністративних установ краю колишніми військовими, людьми дисциплінованими й рішучими, перетворило армію на “колодязь потенційних службових кадрів”. Вища і місцева влада докладали значних зусиль для створення сприятливих умов усім представникам російського населення, які потрапляли на Правобережжя і розглядалися в якості опори та провідників царської політики. Приведення управлінсько-політичної і соціально-станової структури регіону у відповідність до імперських стандартів, визначило основу самодержавної владної стратегії у XIX ст. Головним чином, мова йде про унормування етнічних, станових відносин, виокремлення суспільної складової військової політики, її місця в адміністративному, громадсько-політичному, соціальному житті Правобережної України.

У **висновках** узагальнено результати проведеного дослідження і виділено основні положення, які винесено на захист.

Здійснений аналіз джерел та огляд літератури показав, що численні зміни і перетворення, які мали місце на Правобережній Україні наприкінці XVIII – 70-х рр. XIX ст., зумовлювались реалізацією військово-політичних заходів імперської влади скерованих на швидке поглинання колишніх польських земель, інтеграцію значних українських територій до складу Російської імперії й встановлення контролю над політичним, економічним і суспільним життям регіону. Виконання намічених і декларованих заходів передбачалося реалізувати за безпосередньої участі збройних сил, оскільки за переконанням окремих можновладців, саме військове забезпечення

політичних кроків, поряд із управлінськими й фінансовими перетвореннями, гарантувало результативність інтеграційної моделі.

Говорячи про військово-політичне підґрунтя входження Правобережної України до складу Російської імперії варто зупинитися на тих невід'ємних компонентах, без яких реалізація військової політики навряд чи була б можливою. Серед них: запровадження губернської системи управління, посилення адміністративної влади на місцях армійським компонентом, створення посади військового губернатора; передислокація на територію Правобережної України десятків тисяч військовослужбовців російської армії; регулярне збільшення військових чинів за рахунок тимчасових постів, ротацій військ; організація на землях Київщини, Волині і Поділля щорічних армійських таборів, навчань і вишколів; зростання числа військовослужбовців посередництвом створення Києво-Подільського військового поселення кавалерії; безперервні пости, зобов'язання матеріального утримання, постачання й забезпечення армійських підрозділів; зростання і розгалуження поліцейських функцій військових чинів, збільшення кількості випадків силового розв'язання суспільних протиріч тощо.

Не менш впливовим економічним механізмом і серйозним фінансовим регулятором суспільного життя, виявилась система військових повинностей, запроваджених російською владою на Правобережжі. Виснажливість армійських зобов'язань, базове місце у переліку яких займали рекрутська й квартирна повинність, вимагали від мешканців міст і сіл регіону не лише кількісно поповнювати лави збройних сил, але і приймати на постій солдатів, утримувати та забезпечувати їх. Квартирування штабів, гарнізонів, інвалідних рот, армійських шпиталів, регулярних полків й додаткових підрозділів стало справжнім випробуванням для місцевих жителів. Окрім планових постів, оподатковані стани були зобов'язані матеріально забезпечувати (провіант, дрова, свічки, солома, фураж) служилих, надавати транспорт, погоничів й тяглову силу, доглядати армійських тварин, виділяти для військових потреб сінокоси, вигони, пасовища, будувати, ремонтувати й утримувати спеціальні споруди, обслуговувати та забезпечувати їх. Нагадаємо, що до приєднання Правобережної України Російською імперією, місцеві жителі військових повинностей не виконували. Тому розповсюдження на оподатковані стани численних зобов'язань матеріального і фінансового характеру, викликало загострення економічної, суспільної і морально-психологічної ситуації на місцях, ускладнило демографічне становище, спровокувало бідність і злиденність населення, породило суспільний дискомфорт, часті непорозуміння і конфлікти.

Закономірно, що військові чини регулярних, додаткових та місцевих військ, складаючи значне число осіб, які перебували на службі у правобережних губерніях, взаємодіяли з місцевим населенням. Ці контакти в залежності від ситуації носили економічний, соціально-побутовий, міжособистісний характер. На суспільному рівні кількість безпосередніх точок дотику між

автохтонним і новоприбулим населенням постійно зростала, тісні стосунки господарського, побутового, міжстанового характеру стали складовою життя Правобережжя досліджуваного періоду. Незважаючи на детальну юридичну регламентацію взаємин цивільних і військових осіб, значна кількість конфліктних ситуацій, що виникали на побутовому рівні, підтверджує нерівноправність відносин, позицію зверхності і домінування військовослужбовців, їх небажання порозумітися із місцевим населенням. Натомість, серед мешканців поширювалося нерозуміння імперських державних традицій, системи управління; привнесені культура, цінності і переконання були чужими для українського народу, а військове засилля, яке перетворилося на важкий тягар для населення, похитнуло економічні, станові і демографічні основи його існування, породило значний соціальний спротив.

Доведено, що у XIX ст. домінантних ознак набрала так звана “державна колонізація” – переселення на Правобережжя різних категорій “служилих людей”, які несли військову службу або виконували управлінські функції, отримуючи за це суттєві фінансові і соціальні привілеї. Чималу частку російських мігрантів у правобережних губерніях склали поміщики, державні службовці і військові, кількість останніх, після дозволу Київського генерал-губернатора про постійне поселення на Правобережжі відставних солдат, суттєво збільшилася. По завершенні армійського вишколу багато відставників потрапляло на цивільну службу, “осідаючи” у губернських та повітових центрах Київщини, Волині і Поділля та облаштовуючись у новому статусі. Посередництвом такої далекоглядної політики, самодержавство посилювало місцевий цивільний апарат армійсько-поліцейською складовою, забезпечуючи собі надійну підтримку й опору у здійсненні всіх запланованих заходів.

Наведені характеристики доводять, що рушієм багатьох суспільно-політичних змін, які запроваджувались російською владою в українських губерніях, стала військова політика. Протягом усього досліджуваного періоду саме військово-політичні заходи, які використовувались для задоволення імперських амбіцій і втілення інтеграційної моделі, проявились як багатовимірний, багатофункціональний і надзвичайно дієвий механізм. Використання військових засобів, як силового регулятора у справі підкорення нових земель, адміністративно-управлінській, соціальній, фінансово-податковій сферах, активне армійсько-поліцейське застосування, дає підстави для формування об’єктивного уявлення про політику військового контролю над базовими сферами суспільно-політичного життя Правобережної України. Окрім цього, воно засвідчує перевагу репресивно-силових методів у вирішенні соціальних і політичних завдань, підтверджує нерівноправність відносин, при яких зміцнювались позиції російського владарювання, а декларований захист “братів-українців”, перетворився на приборкування корінного населення та нівелювання його етнічних особливостей.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях:

I. Статті у фахових виданнях

1. Мацко Н. Військові поселення царської армії на Правобережній Україні / Н. Мацко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2009. – Вип. 2. – С. 13–17.

2. Мацко Н. Єврейське питання у політиці царизму в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (на прикладі Правобережної України) / Н. Мацко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2009. – Вип. 3. – С. 16–21.

3. Мацко Н. Взаємовідносини російських військовослужбовців із населенням Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Н. Мацко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2009. – Вип. 16. – С. 29–33.

4. Мацко Н. Імперські військові формування на Правобережній Україні та пов'язані з ними повинності (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Н. Мацко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки. – 2010. – №19 (206) жовтень. – С. 195–204.

5. Мацко Н. Рекрутчина як соціальне явище в українському фольклорі / Н. Мацко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Історія та географія. – 2011. – Вип. 41. – С. 33–38.

II. Матеріали міжнародних і всеукраїнських конференцій

6. Мацко Н. Рекрутська повинність у Подільській губернії за часів Російської імперії / Н. Мацко // Матеріали Всеукр. наук. військово-історичної конф. [“Воєнна історія Поділля та Буковини”], (Кам'янець-Подільський, 25–26 листопада 2009 р.). – 2009. – С. 113–119.

7. Мацко Н. Військово-колоніальна політика царського уряду на Правобережній Україні (к. XVIII – п.п. XIX ст.) / Н. Мацко // Матеріали V Всеукр. наук. конф. [“Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації”], (Тернопіль, 23–24 грудня 2009 р.). – 2009. – Ч. II. – С. 15–18.

8. Мацко Н. Російські військові формування на землях Тернопільського краю у 1809–1815 рр. / Н. Мацко // Матеріали Всеукр. наук. військово-історичної конф. [“Воєнна історія Галичини та Закарпаття”], (Львів, 15 квітня 2010 р.). – 2010. – С. 97–102.

9. Мацко Н. Російська армія у Правобережній Україні та пов'язані з нею повинності (XVIII–XIX ст.) / Н. Мацко // Матеріали LXIII Міжн. наук. конф. [“Каразінські читання (історичні науки)”], (Харків, 23 квітня 2010 р.). – 2010. – С. 231–232.

10. Мацко Н. Військові формування царської армії у населених пунктах Подільської губернії (кінець XVIII – перша половина XIX століття) / Н. Мацко // Матеріали третьої наук.-краєзн. конф.

[“Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: містечка Правобережної України – історія, проблеми, перспективи розвитку”], (Меджибіж – Хмельницький, 2010 р.). – 2010. – Ч. 3. – С. 22–29.

11. Мацко Н. Гужова повинність у житті населення Правобережної України (к. XVIII – п.п. XIX ст.) / Н. Мацко // Матеріали V Міжн. наук.-практ. конф. студентів і аспірантів [“Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень”], (Луцьк, 10–11 травня 2011 р.). – 2011. – Т. 1 – С. 82–84.

АНОТАЦІЯ

Мацко Н. С. Військова політика Російської імперії на Правобережній Україні (1792–1874 рр.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2012.

У дисертації на основі залучення в обіг значного масиву архівних документів, вивчення й осмислення з урахуванням сучасної методології опублікованих джерел і наукової літератури, комплексно і всебічно досліджено військову політику Російської імперії на Правобережній Україні у 1792–1874 рр. Розкрито роль та функції військової присутності як базового складника інтеграційної політики Російської імперії, відстежено її вплив на управлінський сектор, економічні відносини і соціально-побутовий устрій мешканців, результативність при розв’язанні політичних і суспільних завдань. Проаналізовано характерні риси, складові та особливості військової політики Російської імперії на Правобережній Україні, заходи, з допомогою яких ця політика втілювалася у життя. Доведено, що намагання царизму інтегрувати Правобережжя у загальноімперську структуру стимулювало активне нарощування адміністративно-військової складової, розширення сфер її впливу, систематичне вдосконалення нормативно-правової бази, посилення юридичної, управлінської, фінансової залежності українських губерній від імперського центру.

Досліджено основні військово-політичні й соціально-економічні тенденції пов’язані з уніфікацією податкових зобов’язань і поширенням на населення Правобережжя комплексу військових повинностей. Відтворено систему їх запровадження та специфіку виконання, досліджено загальні риси та місцеві особливості. Проаналізовано вплив значної військової присутності на суспільно-політичний уклад, повсякденне життя мешканців Правобережної України, з’ясовано негативні наслідки військово-цивільної взаємодії, що породили фінансову, господарську й матеріальну нестабільність, демографічні проблеми, конфліктність, загострення психо-емоційного становища населення.

Ключові слова: Правобережна Україна, військова політика, Російська імперія, військові повинності, рекрутчина, військові підрозділи.

АННОТАЦИЯ

Мацко Н. С. Военная политика Российской империи на Правобережной Украине (1792–1874 гг.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка, Тернополь, 2012.

В диссертации на основе вовлечения в оборот значительного массива архивных документов, изучения современной методологии, опубликованных источников и научной литературы, комплексно и всесторонне исследовано военную политику Российской империи на Правобережной Украине в 1792–1874 годах. Раскрыто роль и функции военной силы как базовой составляющей интеграционной политики Российской империи, отслежено ее влияние на управленческий сектор, экономические отношения и социально-бытовой уклад жителей, результативность при решении политических и общественных задач. Проанализированы характерные черты, составляющие, особенности военной политики Российской империи на Правобережной Украине и те меры, с помощью которых эта политика осуществлялась. Доказано, что попытки царизма интегрировать Правобережье в общеимперскую структуру стимулировали активное наращивание административно-военной составляющей, расширение ее влияния, систематическое совершенствование нормативно-правовой базы, усиление юридической, управленческой, финансовой зависимости украинских губерний от имперского центра.

Исследованы основные военно-политические и социально-экономические тенденции, связанные с унификацией налоговых обязательств и распространением на жителей Правобережья целого комплекса воинских повинностей. Воспроизведено систему их внедрения и особенности выполнения, изучено общие черты и местные характеристики. Проанализировано влияние военных на общественно-политический уклад, повседневную жизнь жителей Правобережной Украины, изучено негативные последствия военно-гражданского взаимодействия, спровоцировавшие финансовую, хозяйственную и материальную нестабильность, демографические проблемы, конфликтность, обострение психо-эмоционального состояния населения.

Ключевые слова: Правобережная Украина, военная политика, Российская империя, воинские повинности, рекрутская повинность, воинские подразделения.

SUMMARY**Matsko N. S. Military Policy of the Russian Empire in Ukraine (1792–1874). – Manuscript.**

The thesis for the degree of candidate of history in specialty 07.00.01 – history of Ukraine. – Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Gnatyuk, Ternopil, 2012.

The thesis is dedicated to the research of military policy of the Russian Empire in Right-Bank Ukraine in 1792–1874 taking into consideration a large number of archival documents, research and comprehension based on modern methodology of published sources and scientific literature. The role and functions of the military component as the basic element of integration policy of the Russian Empire are revealed. It is tracked its impact on the management sector, economic relations and social welfare system of residents, effectiveness in solving political and social problems.

It was determined that the basic constituent of the integration process of Right-bank Ukraine into the Russian Empire was a military policy that researchers consider both theoretical and practical activity of public institutions aiming at the creation, preparation and the use of military pressure means to achieve certain political goals. Military policy of autocracy, based on the strategic plans of tsarism to pursue geopolitical and economic interests of Russia, was directed not so much at a quick and qualitative development of the armed forces, but at the state territory expansion, population growth, increasing raw-material, economic and demographic potential of power, as well as at increasing the number of military people, strengthening their administrative, social and cultural impact, the active use during the majority of social and political events and the final consolidation of imperial autocratic model on the “returned” Ukrainian lands.

The analysis of administrative structures, in the context of the military policy development and implementation, allowed to distinguish the main features of the military-political integration of Right-bank Ukraine into the Russian state. These include the active participation of troops in expanding empire territories and in establishing a new governance and administration model; the use of military and economic opportunities in the region by means of cantonment of many-thousand army, annual camp fees and redeployments; purposeful increase of army component by creating a system of military settlements; the use of demographic population potential via recruiting or military cantonists institution; solving military-economic problems by means of local resources exploitation and the implementation of a number of natural military obligations concerning cantonment, food, fodder, material, transport support of the army; the use of regular orders while dealing with political, social, infraclass, economic contradictions; the penetration of the military element in all spheres of social and domestic life, branching of its administrative and police functions; the direct involvement of military personnel in spreading and popularizing the idea of same faith Rus people as well as in spreading and consolidation of the imperial system of values and beliefs etc. Such active and purposeful use of force, the use of economic and demographic potential of the region for the army needs, the growth and expansion of military

infrastructure and strengthening its social impact, showed that an important element of the Russian Empire policy on Right-bank Ukraine was its military constituent.

Characteristic features, components and features of the military policy of the Russian Empire in Ukraine are analyzed. It is shown that the attempts of czarism to integrate the right bank into imperial political structure have stimulated active exploring the administrative and military component, expanding the sphere of its influence, the systematic improvement of the legal framework, strengthening the legal, administrative, financial dependence of Ukrainian provinces from the imperial center.

The basic military-political and socio-economic trends are investigated which are related with the harmonization of tax liabilities and distribution on the population of Right-Bank Ukraine the complex of military duties. The main military and political, social and economic tendencies connected with taxes payment unification and spreading of the complex of natural military obligations on the population of Right-bank Ukraine are researched. Character of “taxed classes” taxation, peculiarities of accommodation, cart, stage and food obligations fulfillment; the allotment of pastures, camp and educational places; construction and maintenance of special buildings are analyzed. It was noted that military and administrative government model, brought to Right-bank Ukraine, stipulated many thousand military component which was still not known to local people and which required proper placing conditions, sufficient material and transport support. Since from the beginning of 1792, the number of regularly being billeting military units in Kyiv, Volyn and Podillia regions annually amounted about 150-200 thousand people, it caused additional financial and material commitments for local people.

The system of implementation and specific performance is reconstructed and general features and local features are investigated. The influence of a large military presence on the social and political structure, daily life of the inhabitants of Right-Bank Ukraine is analyzed. The negative effects of civil-military interaction, which have produced financial and economic instability, demographic problems, conflicts, aggravation of psycho-emotional status are figured out.

It is proved that the military presence was used by the tsarist power not “as a means of armed defense of the Ukrainian population from the oppression of the Polish nobility”, but as a real and effective administrative power and the mechanism of large areas integration into all-Russian state structure. Armed forces were assigned a dominant role not only in the development, enhancement and maintenance of right-bank provinces potential, but also in the implementation of the foreign policy strategy of the Russian Empire. Therefore, it is clear that the power constituent, which was used during 1792-1874 in Right-bank Ukraine, as a determinant element of Russian integration course, characterizes the autocracy policy in the lands of Kiev, Volyn and Podillia, as a military policy, which ensured the gradual and successful implementation of the ruling strategy aimed at full integration of Ukrainian lands into the Romanovs empire.

Key words: Right-Bank Ukraine, military policy, the Russian Empire, military service, conscription, military units.

Підписано до друку 15.08.2012 р.

Формат 60x90/16.

Папір друк. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.

Наклад 100 прим. Зам. № 08/12/31

Віддруковано у видавничому центрі “Вектор”

46018, м. Тернопіль, вул. Кривоноса, 2-Б,

Тел. (0352) 40-08-12

(0352) 40-00-63

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР №33 від 06 грудня 2007 р.
СПД Созанський А. М.